

PRAEITIES AIDAI

Angelė KAULAKIENĖ

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

J. KRUOPAS – NUOSEKLIOS IR KRYPTINGOS FIZIKOS TERMINIJOS TVARKYBOS ŠALININKAS

Dabartinė fizikos terminija yra viena iš geriausiai sutvarkytų Lietuvoje. Tai, be abejo, lėmė daugelis dalykų. Tačiau bene svarbiausias buvo nuosekli ir kryptinga pačių fizikų savo terminijos tvarkyba, pasitelkiant kalbininkus.

Tokios kryptingos fizikos terminijos tvarkybos apraiškų galima aptikti I. Končiaus vadovėlyje, kurį jis rašė (nuo 1916 m. sausio 28 d. iki 1919 m. gruodžio 23 d.)¹ mokytojaudamas Estijoje, Palangos mergaičių gimnazijai persikėlus į Verro miestą. Rašydamas vadovėlį, jis susirašinėjo su daugeliu asmenų, kurių nurodyti tik inicialai G. D., G. G., R. S., R. P., todėl sunku nustatyti, kam laiškai skirti. Matyt, dauguma jų rašyti Mokytojų sąjungos nariams. L. Dzigaitė knygoje „Ignas Končius ir jo „Žemaičio šnekos“ (V., 1992)² spėja, kad R. P. galbūt fizikas, nes jam skirtas toks I. Končiaus laiškas. „Pažiūrėkite, gal mano rašinys niekam tikęs, tuomet aš nei knygų bedraskysiu, paveikslėlius bekarpydamas, nei poperį begadysiu. Viso labo puslapių bus viršiau 400“³.

Susirašinėjimo seką iš dalies yra aptaręs ir pats I. Končius straipsnyje „Fizikos terminai“⁴. Redaktoriaus A. Žvirono priedas prie šio straipsnio patikslina „Fizikos“ vadovėlio rašymo etapus, kai kuriuos terminijos dalykus. Jame nurodoma, kad „fizikos terminams nustatyti Voroneže sudaryta „Kalbos komisija“, kuriai vadovauja K. Būga. [...] berašydamas „Fiziką“, autorius [I. Končius] rinko ter-

¹ Ignas Končius. Literatūros rodyklė. Sudarė E. Makariūnienė. V., 1990. 142 p.

² Dzigaitė L. Ignas Končius ir jo „Žemaičio šnekos“. V., 1992. P. 21–22.

³ Končius I. Fizika: Fizikos vadovėlis gimnazijoms: [Rankraštis] // VU BR.F1.F1039. P.70. Tekstas pateiktas autentiškas.

⁴ Končius Ig. Fizikos terminai // Gamta. 1938. Nr.3. P. 258–260.

minus ir siuntė juos „Kalbos komisijai“ arba tiesiog K. Būgai, kuri prisiųstuosius terminus aprobavo, taisė arba naujus „dirbo“⁵.

Kaip nurodo I. Končius, į 158 klausus žodžius gauta 101 žodžio K. Būgos ranka rašytų paaiškinimų su priedais. „Gerbiamasis! Fizikos terminai nefizikui labai sunku nustatyti. Mano pastabos Sveikam duos tik šiek tiek medžiagos. Turiu pasakyti, kad iš manęs labai menkas kalvis. Jablonskiui kalimo darbas labiau vyksta. Sveiko fizikos vadovėlyje norėčiau rasti žemaičio nagus. Kuo žemaitiškiau rašysi, tuo bus žmoniškiau. Daukantas rodo, kad žemaitiškai galima rašyti visų mokslų knygas. Terminai pagulėjo pas mane apie 10 dienų, nes jie mane pasiekė man sirginėjant. Labų dienų! Kaz. Būga“.⁶

Visi I. Končiaus klaustieji žodžiai, žodžių junginiai ar sakiniai su K. Būgos siūlytais atitikmenimis, paaiškinimais ir minėtu laišku saugomi Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių ir retųjų spaudinių skyriuje.⁷ Jie sudaro lyg ir du sąrašus. Pirmasis, pavadintas „Fizika“, apima šimtą I. Končiaus klausimų fizikos vadovėlio leksikos dalykų. Jame, be fizikos terminų, yra nemaža sakinių ar jų nuotrupų, dėl kurių I. Končius buvo suabejojęs. Todėl daugumą jų pateikė ir lietuviškai, ir rusiškai. Visi klaustieji žodžiai ar sakiniai I. Končiaus sunumeruoti. Kitas sąrašas vadinasi „Fizikos terminai“. Vietoje puslapio pusėje surašyti I. Končiaus terminai, o kitoje – K. Būgos atitikmenys, kurių dauguma sukirčiuoti, ir paaiškinimai. Štai kaip atrodo tas sąrašas.

Fizikos terminai

I. Končius

плотность

K. Būga

{tirštumas, blandumas, stangumas (vandenys {stangumas?})

košės, pūtos **blandumas** (putra blandi „плотный“)

{ródosi, dróbės stangumas, tēra sakoma?

⁵ A.Ž. Redaktoriaus priedas // Ten pat. P.260. Tekstas pateiktas autentiškas.

⁶ Končius Ig. Fizikos terminai // Gamta. 1938. Nr.3. P. 258–260.

⁷ Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių ir retųjų spaudinių skyrius. F12, ap.1742.

отношение двух чиселъ относится къ четыремъ какъ десять къ пяти	dviejų skaičių (susitikimas) santykis aštuoni sutiinka keturis, kaip dešims penkis,
пространство непромокаемость	plótas erdmė (erdvė) neperšlapimas, neperdrėgimas {nepéršlampamas „непромокаемый“ > neperšlampa- mumas
зданіе	trobesys (дворецъ, pałac Rytų Lietuvo- je „rūmai“ plurale tantum)
цѣлый, сълое число	sveikas skaičius (visas, ištisas kitaĩs atsitikimais)
дробное число	sutrupėjęs skaičius = дробь = trūpmė- nos [pl. tant. ?]
тяжесть, сила тяжести грузъ skirtas ar skirtumas	sunkybė, sunkybės jėgà krovà, òs, kròvą skirtas ar skirtumas (žemaitiškai „bė skyròs“)
провода покой	vielà, òs, viėlà ramybė, ramumas, ramumà (nejudėji- mas) nekušėjimas
движеніе	kušėjimas (judėjimas, sukimos) {tinka- miausias, rodosi, bus „kušėjimas“ {cf. su-kùšti (su-kùšo) {kušėti, kùšinti
абсолютный относительный буквальный	absolūtus relatyvus (raidės prasmė букв. смась, raidės prasmė imant)
равномѣрный	lygus, -i, vienòdas, víeno lúomo (viena- luòmis, vienalúomiškas) Rytų Lietuvoje
прямолинейный	tiesus, -i (cf. eĩk nòsies tiesumù), tiesiàja linija (instrum. sg.)
тело движется прямоли- нейно и равномерно	kūnai(s) {sùkasi tiėsiai ir vienòdai {kùša (vienalúomiškai)
тонкая стеклянная цилиндрическая трубка	{vamždis {vamzdėlis laibà (plonà) stiklinė, cilindro pavídalo trūbėlė (vamzdėlis)

положение и разстояние от неподвижного тыла	{vietà {atstūmas {nejudās, nesisukās {atstogūmas {kūnas {nekušās
время, въ течение которого пройденъ путь обратный случай	laīkas, kuriuō prācita {tās kēlias {tīek kēlio {обратно atgal̃ tām̃ priēšingas atsitikimas?
препятствие	kliūtis
трение (предмета о предмет)	(dāikto ī dāiktā, kūno ī kūnā) trýnimos
мгновенный	{мгновение akiēs staigūs, -ī mīrksnis (ūmus, adv. ūmaī)
непрерывный	nenustojamas, bē gālo, nuō dāikto einās, nuolatinis?
независимость дѣйствія	veikimo, veiksmo nepriderējimas (nepriderūmas)
противодѣйствие	veikimas priēšais??
окружность	ratānas?? skriemuō, -meñs, skriēmeni (kas O = pats vidurys, kas apibrēžta) skriestuvū
кругъ	apliņk āpskrieta {apīratas, daro apīratā (vīngī), rīnkis {(vokiškai) = vīngis (liet.) lañkasO {(cf. rat-lankis) = <u>skritas</u> (cf. pāvarde Skri[t]-dāila) = skritulys kīto gālo, priēšinis? priēšingas? {pūšē (minčiū, žēmēs) kēlias linkīmas, {linkmē (kuī link eīna?) {tā pūšē, kur (link) vējas pūčia lýgmenas, -nā?? {spúogas (žem. spuōgas), {tāškas atramōs vietā (atsirēmimo vietā) dāraš {ātlaikas (liekmuō, -meñs, liēkmeni??) {skīrtas, skirtumas; nevienodūmas
противоположный направление	
равнодѣйствующій	
равнодѣйствующая двух	
силь точка, точка опоры	
составляющий	
разность	
обратно-пропорціональный	
прямо-пропорціональный	tiesiōgine propōrcija? (einās etc.)
пройденный путь прямо-	prāeitasis kēlias matúojamas tiesiōgine
пропорціоналенъ времени	laīko propōrcija

количество рабочихъ	darbiniškų skaičius eina atbuląja laiko
обратно–пропорционально	proporcija
времени	
пара	dvējetas (žem. dvėitas), pōris
рычагъ, Архимедовъ	dálba
рычагъ	Arkimėdo dálba
рычагъ 1–ого рода	pirmosios rūšies dálba
рычагъ 2–ого рода	antriosios rūšies dálba
равноплечій	lygiais pečiaiis, lygių pečių (lygiapėtis, -tė?)
плечо въсовъ	svarstyklių petys
стержень	stiebėlis (šerdis, iės, šėrdi), stegerėlis?
всеобщее тяготѣніе	bendrōji svarūmo (žem. smagūmo)
	jėgà,
всемирный	traukiamoji jėgà
въсомый	visuotinis? (viso) pasaulio?
въсомая прямая линія	svėriamas, svarūs
въсомое тело, жидкость	sveriamà tiesioji linija
	kūnas, skystis, skystimas – svarūs,
	svėriamas
плоскость	lėkštumà, lýguma
пустота	tuštumà
единица	vienatà, gen. s. vienātos (cf. sveikatà,
	bjauratà, gyvatà)
	{vienatà, be nebus tik vienūmas,
	{vienybė – единство?

Tenka tik apgailestauti, kad I. Končiaus fizikos vadovėlis gimnazijoms nebuvo išspausdintas. Jo 312 puslapių rankraštis saugomas Vilniaus universiteto rankraštyne⁸. Patyrinėjus rankraštini I. Končiaus fizikos vadovėlį gimnazijoms, krinta į akis tokie dalykai. Pirmia, vienažodžių terminų ir sudėtinių terminų rūšinių dėmenų įvairavimas, aprašomųjų terminų gausa, nevienoda pavardinių terminų rašyba (kuri, beje, aptinkama ir šiandien). Tai visiškai suprantami ir neišvengiami dalykai, nes tuo metu, kai buvo rašomas vadovėlis, fizikos terminija tik formavosi. Antra, vadovėlyje esama ir tam tikrų

⁸ Končius I. Fizika: Fizikos vadovėlis gimnazijoms: [Rankraštis] // VU BR.F1.F1039. P.70. Tekstas pateiktas autentiškas.

norminimo kriterijų, t.y. skoliniams stengtasi parinkti lietuviškų atitikmenų, rūšinėms sąvokoms pavadinti stengtasi vartoti įvardžiuotines būdvardžių ar dalyvių formas. Be abejo, šiems kriterijams atsirasti turėjo įtakos I. Končiaus susirašinėjimas su K. Būga.

Grįžęs į Lietuvą ir mokytojaudamas Dotnuvoje, I. Končius 1921 m. sudarė komisiją fizikos terminams svarstyti⁹. Į ją buvo įtraukti žemės ūkio ir miškų mokyklos mokytojai V. Gaigalaitis, J. Murka, V. Ruokis, J. Stanišauskas, J. Vienožinskis. Komisija aptarė apie 1600 terminų ir 1922 m. vasarą juos pateikė peržiūrėti J. Jablonskiui, o po to jau 1921 m. prie Švietimo ministerijos įkurtai Terminologijos komisijai.

Jos apsvarstyti terminai buvo numeruojami ir skelbiami visuomenės kritikai laikraštyje „Lietuva“¹⁰. Beveik kiekvienas terminų sąrašelis pradedamas Terminologijos komisijos sekretoriaus A. Vireliūno įžanginiu žodžiu. Kaip nurodo A. Vireliūnas, be jo, komisijoje dirbo K. Būga, A. Dambrauskas, Pr. Dovydaitis, A. Smetona, Iz. Tamošaitis, kiek vėliau į jos darbą įsitraukė J. Beinoris, K. Kepalas, J. Laurinaitis, Pr. Mašiotas, J. Murka, A. Varnas¹¹.

Sąrašas „Terminai fizikos reikalams“ „Lietuvoje“ buvo skelbiamas lietuvių ir rusų kalbomis, tačiau ne abėcėlės tvarka. Šį nesusipratimą vienoje įžangų A. Vireliūnas aiškina taip: „pastebėsiu, kad gerb. I. Končiaus tas sąrašas yra sudarytas abėcėlinėje tvarkoj rusiškai-lietuviškas ir lietuviškai-rusiškas. Tuo tarpu komisija jo terminus skelbdina lietuviškai-rusiškai ne abėcėlinėje tvarkoj. Taip išėjo štai kodėl. Komisija principingai yra nusistačiusi dėti pagrindan pirmon vieton lietuviškus terminus, paaiškinant juos rusiškai, vokiškai ar kuria kita kalba. Tuo nusistatymu eidama, ji turėjo svarstyti ir skelbdinti lietuviškai-rusiškąją sąrašo dalį. Bet, neapsižiūrėjusi, darbo komisijėlė priruošė ir pateikė Komisijos pilnačiai svarstyti rusiškai-lietuviš-

⁹ Šenavičienė I. Fizikos raida Lietuvoje. 1920-1940. V., 1982. P. 88.

¹⁰ Lietuva. 1923. 108 (1225). P. 5-6; 109 (1226). P. 6; 125 (1242). P. 5-6; 141 (1258). P. 7; 149 (1266). P. 5; 209 (1326). P. 5; 218 (1335). P. 7-8; 233 (1350). P. 7; 234 (1351). P. 5; 275 (1392). P. 7; 277 (1394). P. 6-7; 278 (1395). P. 7; 285 (1402). P. 7; 286 (1403). P. 7; 1924. 3 (1414). P. 6-7; 30 (1441). P. 7-8.

¹¹ Lietuva. 1923. 218 (1335). P. 8. Stilius, rašyba ir skyryba netaisyti.

ką dalį. Paskiau kad ir buvo susiprasta ne iš to galo pradėjus, tačiau nebegrižta atgal. Mat, Komisija, svarstydamą galvodama, neišvengia netaisius, nekeitus terminų, o dėliai šita sujra jų abėcėlinė tvarka. Kadangi iš antros pusės, terminai nutarta skelbdinti dažnai, po kiekvieno posėdžio, tai tenka atiduoti „Lietuvai“ sąrašas dalimis“¹².

Tad koks gi tas pirmas lietuviškas fizikos terminų žodynas? Tiksliai apibūdinti žodyno „Terminai fizikos reikalams“ tipo neįmanoma. Tai dvikalbis (lietuvių-rusų kalbų) terminų žodynas, turintis aiškinamojo žodyno elementų, pvz.: 19. *amperas* (elektros srovės kiekio vienetas) – амперъ (единица количества тока), 1174. *buvimas, būvis, -io, stovis*; gamtotyrai rūpi (mato, tiria, nagrinėja) trejopą medžiagos stovį – состояние, учение о природѣ разсматривает три состоянія вещества, 14. *amalgama, -os* (Kinmeierio amalgama – 1 d. švino, 1 d. cinko ir 2 d. gyvojo sidabro lydinys, metalo pavidalo) – амальгама (Кинмейера амальгама – металическій сплавъ 1 ч. свинца, 1 ч. цинка и 2 ч. ртути) ir pan. Šiame žodyne stengtasi pateikti kuo daugiau fizikos ir technikos termininės leksikos.

Kita vertus, autoriaus noras (aprašomuosius ar sudėtinius terminus keisti trumpesniais, tarptautiniams terminams ar skoliniams parinkti lietuviškus atitikmenis, skirti pagal reikšmę priesagų *-imas, -ymas, -umas* ir galūnių *-a, -as, -is* vedinius) yra tarsi terminų norminimo užuomazgos, vėliau tapusios bene pagrindiniais terminų norminimo kriterijais lietuvių fizikos terminografijoje.

Fizikos terminografijos darbas buvo tęsiamas ir po karo. Vienas pagrindinių fizikos terminijos tvarkybos organizatorių tuo metu buvo J. Kruopas. 1954 m. sausio 30 d. įvyko I pasitarimas fizikos klausimais. Jame išsamų pranešimą „Fizikos terminologijos klausimu“ skaitė doc. A. Puodžiukynas. Kaip matyti iš šio pasitarimo protokolo, diskusijose terminologijos klausimais kalbėjo ir J. Kruopas¹³. Jis nurodė, kad „Mokslų akademijoje veikia terminologijos komisija, kurios uždavinys sutvarkyti terminologiją. Lietuvių kalbos ir literatūros instituto terminologijos komisija pasiruošusi padėti fizikos ter-

¹² Lietuva. 1923. 218 (1335). P. 7–8. Stilius, rašyba ir skyryba netaisyti.

¹³ MA CA, F27, Ap. 1; B54a. Tekstas pateiktas autentiškas.

minologijos klausimams išaiškinti. 1940 m. terminologijos komisijoje buvo apsvarstyti fizikos terminai. Vilniaus fizikai juos turi ir kai kurie vartoja. Siūlau papildyti, patikslinti esamą fizikos terminų sąrašą ir apsvarstyti. Paremiu doc. Puodžiukyno nuomonę dėl orgkomiteto terminologijos klausimais sudarymo. Siūlau į orgkomitetą įtraukti įvairių mokslo įstaigų atstovus. Siūlau multiplikuoti sudarytą fizikos terminų sąrašą ir išsiuntinėti fizikams. KPI teknikai ruošia technikos terminų žodyną. Reiktų terminus suderinti su fizikais. Terminologijos komisija į savo 1954 m. darbo planą turi įtraukti fizikos terminų suderinimą¹⁴.

Pasitarime buvo pasiūlyta sudaryti fizikos terminijos komisiją. Į ją buvo įtraukti fizikai H. Horodničius, J. Zdanys, doc. A. Puodžiukynas, prof. P. Brazdžiūnas ir kalbininkas V. Bartusevičius. Ši komisija sėkmingai tęsė I. Končiaus komisijos pradėtą darbą ir 1958 m. pasirodė nedidelio formato „Fizikos terminų žodynas“, apimantis 4000 fizikos terminų. Nors J. Kruopas į šią fizikos terminijos komisiją ir nebuvo tiesiogiai įtrauktas, bet kaip matyti iš jo [1947–1968] m. išspausdintų straipsnių ir redakcinių darbų sąrašo, esančio Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Bibliotekos rankraštyne¹⁵, jis, kaip Terminologijos komisijos pirmininkas, dalyvavo svarstant ir rengiant 13 terminų žodynų, tarp jų ir minėtą „Fizikos terminų žodyną“¹⁵. Be to, kaip nurodoma pratarinėje, žodynas peržiūrėtas Mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Terminologijos komisijos narių J. Kruopo, A. Kučinskaitės ir V. Labučio, kuriems žodyno komisija reiškia nuoširdžią padėką¹⁶.

Kuo šis žodynas skiriasi nuo I. Končiaus „Terminų fizikos reikšlams“? Pirma, jame antraštiniais žodžiais ir terminais pateikti tik daiktavardžiai ir būdvardžiai, bet ne visos kalbos dalys. Antra, viena sąvoka pavadinama dviem, bet ne keliais sinonimais, kurių vienas pateikiamas skliausteliuose po lygybės ženklo, pvz.: *degeneracija* (=iš-

¹⁴ MA CA, F27, Ap. 1; B54a. Tekstas pateiktas autentiškas.

¹⁵ Kruopas J. Tarybiniais metais [1947–1968] išspausdintų straipsnių ir redakcinių darbų sąrašas // LLTI BR, F90-111, F90-112.

¹⁶ Fizikos terminų žodynas. Red. akad. P. Brazdžiūnas. V., 1958. 122 p.

sigimimas), draudimo principas (=Paulio principas), jautrinimas (=sensibilizacija), variatorius (=keitiklis) ir t.t. Trečia, nesistengiama pagal reikšmę skirti priesagų -imas, -ymas, -umas ir galūnių -a, -as, -is vedinių. Matyt, tokioms „Fizikos terminų žodyno“ sudarymo nuostatomis turėjo įtakos ir J. Kruopo autoritetas, nes vieną kitą tokią nuostatą galima aptikti jo straipsniuose. Vėliau pasirinkus pirmojo ir antrojo fizikos terminų žodyno sudarymo principais, buvo pradėtas rengti didelis keturkalbis „Fizikos terminų žodynas“, kuris buvo išleistas 1979 m. Jis laikomas vienu geriausiu terminografijos leidiniu. O tai, be abejo, lėmė nuolatinis fizikų ir kalbininkų bendradarbiavimas.

Gauta 1998 07 02